



ความเป็นมาและปัญหาของพุทธปรัชญานิกายเซน

คำว่า “เซน” เป็นคำในภาษาญี่ปุ่นที่มีรากศัพท์มาจากภาษาอินเดียว่า “ธยานะ” (Dhyana ในภาษาสันสกฤต) และ “ฌาน” (Jhana ในภาษาบาลี) ซึ่งแปลว่า “สมาธิ” ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาเผยแพร่ออกไปยังประเทศจีน ชาวจีนได้นำคำว่า “ฌาน” มาใช้ โดยออกเสียงว่า “ฌาน-นะ” ซึ่งภายหลังเหลือเพียง “ฌาน” (Ch’an)¹ จากนั้น เมื่อพุทธศาสนานิกายฌานได้รับการเผยแพร่ออกไปยังญี่ปุ่น ชาวญี่ปุ่นออกเสียงคำว่าฌานนี้เป็น “เซน” ดังนั้น พุทธศาสนานิกายเซนก็คือพุทธศาสนานิกายฌานที่มีความหมายตามศัพท์หมายถึง “พุทธศาสนาแบบที่เน้นสมาธิ” นั่นเอง

ตามประวัติศาสตร์แล้ว เซนเป็นพุทธศาสนานิกายหนึ่งที่เกิดขึ้นในประเทศจีน ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 7 และ 8 จากการผสมผสานแนวความคิดของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานจากอินเดียกับปรัชญาเต๋าในจีน² แต่หากสืบค้นตามตำนานแล้วจะพบว่า เซนมีประวัติที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยอาศัยพระสูตรที่ว่าด้วยปัญหาที่ท้าวมหาพรหมทูลถาม ซึ่งมีใจความสำคัญดังนี้³

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับ ณ ภูเขาคิชกูฏ ท้าวมหาพรหมได้มาถวายดอกไม้เป็นพุทธบูชา แล้วนั่งลงกราบทูลให้ทรงแสดงธรรม พระตถาคตจึงได้ทรงแสดงโดยการชูดอกไม้ขึ้น ณ ท่ามกลางสันนิบาต แล้วมิได้ตรัสอะไร ในขณะที่นั้น ปวงเทพและมนุษย์ทั้งหลายต่างไม่เข้าใจในความหมาย มีแต่ท่านมหากัสสปะขีมน้อย ๆ อยู่ พระโลกนาถเจ้าจึงตรัสว่า ตถาคตมีธรรมจักขุอันถูกตรงพระนิพพาน และจิตที่เยี่ยม ภาวะที่แท้จริงย่อมไม่มีลักษณะ มอบให้แก่มหากัสสปะแล้ว

¹ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, ประวัติแห่งเซน. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2530), หน้า 9.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-10.

พระมหากัสสปะนั้น ได้รับการยกย่องว่าเป็นเลิศในการปฏิบัติ ด้วยคุณธรรมข้อนี้ทำให้ท่านได้รับเกียรติอย่างสูงจากพระบรมศาสดา โดยพระองค์ทรงรับเอาผ้าสังฆาฏิจีวรของท่านไปทรงและทรงประทานผ้าสังฆาฏิจีวรของพระองค์แก่ท่าน ตรัสว่าพระมหากัสสปะเป็นผู้ที่ “มีธรรมเป็นเครื่องอยู่” เสมอด้วยพระองค์ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดเป็นธรรมเนียมการส่งมอบ จีวร สังฆาฏิ พร้อมทั้งบาตร เป็นสัญลักษณ์ของการสืบทอดตำแหน่งในทางธรรมของนิกายเซนนับแต่นั้นเป็นต้นมา โดยตามพระสูตรที่ได้อ้างอิงกันนี้ จึงถือว่าพระมหากัสสปะเป็นพระสังฆปริณายกองค์ที่ 1 แห่งพุทธศาสนานิกายเซนในอินเดีย และมีการสืบทอดธรรมติดต่อกันมาในประเทศอินเดียอีก 28 องค์⁴

จากนั้นท่านโพธิธรรม (Bodhidharma) ซึ่งเป็นพระสังฆปริณายกองค์ที่ 28 ของอินเดีย ก็ได้เดินทางจากอินเดียมาเผยแพร่ธรรมในประเทศจีน ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 10 สมัยพระเจ้าเหลียงบูเต๋ แห่งราชวงศ์เหลียง ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นที่แท้จริงของพุทธศาสนานิกายเซน ท่านโพธิธรรมได้สนทนาธรรมกับพระเจ้าเหลียงบูเต๋ แต่มีทัศนคติไม่ตรงกันและไม่ได้รับความเข้าใจเท่าที่ควร ท่านจึงได้เดินทางไปพำนักอยู่ที่วัดเซียวลิมยี่ (เส้าหลิน) ณ ภูเขาชงชิว ท่านได้นั่งสมาธิฉันหน้าเข้าฝาอยู่ถึง 9 ปี และได้สั่งสอนธรรมให้แก่ท่านฮุยค้อ จนเกิดเป็นนิกายเซนขึ้น⁵ จึงถือกันว่าท่านโพธิธรรมเป็นปฐมอาจารย์หรือพระสังฆปริณายกองค์ที่ 1 ของพุทธศาสนานิกายเซนในประเทศจีน

แต่อย่างไรก็ดีในเวลาต่อมา พุทธศาสนานิกายเซนก็ได้รับการยอมรับและเผยแพร่ไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งช่วงที่เป็นยุคทองที่สุดจะเป็นช่วงสมัยราชวงศ์ถังเป็นส่วนใหญ่ ตั้งแต่สมัยพระสังฆปริณายกองค์ที่ 6 คือท่านฮุยเน้ง (Hui-neng) หรือท่านเว่ยหลง (ค.ศ. 638-713) จนถึงสมัยพระเจ้าจักรพรรดิฉู่-จุง กวาดล้างพุทธศาสนาครั้งใหญ่ใน ค.ศ. 845⁶ โดยภายหลังจากการกวาดล้างแล้ว พุทธศาสนาเกือบทุกนิกายก็ได้ค่อยๆ เสื่อมลง แต่เซนเป็นเพียงนิกายเดียวที่ยังเจริญรุ่งเรืองอยู่ได้ และต่อมาก็ได้แตกออกเป็น 5 สาขาใหญ่เรียกว่า “สาขาทั้งห้าของเซน” ได้แก่ เว่ย-หยาง (Wen-Yang) ยุน-เหมิน (Yun-Men) ฟา-เหยน (Fa-Yen) เช้า-ทง (Ts'ao-Tung) และลิน-ชิ (Lin-Chi) แต่ในทั้ง 5 สาขานี้ เหลือเพียงสาขาเช้า-ทง และลิน-ชิ เป็นสาขาสำคัญที่ยังได้รับการสืบทอดต่อมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ส่วนอีก 3 สาขาที่เหลือได้หมดอิทธิพลลงในสมัยราชวงศ์ซุง (ค.ศ. 1279-1960)⁷

พุทธศาสนานิกายเซนที่เหลือทั้ง 2 สาขาก็ได้รับการสืบทอดคำสอนต่อมายังประเทศญี่ปุ่นในสมัยคะมะกุระ (ค.ศ. 1185-1333) ซึ่งถือเป็นสมัยที่เซนเจริญรุ่งเรืองสูงสุด นับตั้งแต่ท่าน เอะอิไซ

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10-11.

⁵ เสตีเยร์ โพรินันทะ, ปรัชญามหายาน. (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 130-131.

⁶ ทวีวัฒน์ ปุณฺธิกรวิวัฒน์, ประวัติแห่งเซน. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2530), หน้า 45.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

(ค.ศ.1141-1215) ผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ก่อตั้งพุทธศาสนานิกายเซนในญี่ปุ่น ได้นำเซนนิกาลิน-ซี จากจีนมาเผยแพร่ และเรียกว่านิกายรินไซ (Rinzai Zen) และต่อมาท่านโดเก็น (ค.ศ.1200-1253) ก็ได้นำเซนนิกายเข้า-ทง จากจีนมาเผยแพร่ ซึ่งรู้จักกันในชื่อนิกายโซโต (Soto Zen) ทำให้เซนเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก แต่อย่างไรก็ดี คำสอนของเซนในยุคนี้ยังจำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นขุนนางและนักรบเป็นส่วนใหญ่ จนภายหลังมีการประกาศกฤษฎีกาสั่งสร้างวัดเซนทั่วประเทศในปีค.ศ.1338⁸ เซนจึงได้เริ่มแพร่หลายไปสู่สามัญชนทั่วไป ปัจจุบันเซนยังคงมีอยู่ในเกาหลีและญี่ปุ่น และได้รับความสนใจมากในสหรัฐอเมริกา เยอรมัน อังกฤษ ส่วนในประเทศไทยก็ได้เริ่มมีความสนใจกันอย่างกว้างขวางขึ้น

หลักการสำคัญอันถือเป็นแก่นของคำสอนในพุทธศาสนานิกายเซนในเวลาต่อมานั้น อาจพิจารณาสรุปรวมได้จากโคลกบทหนึ่ง ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นของท่านโพธิธรรมที่กล่าวไว้⁹

การส่งมอบพิเศษนอกหลักสูตร

ไม่ต้องอาศัยคำพูดและตัวหนังสือ

ชี้ตรงไปยังแก่นแท้ของมนุษย์

เห็นแจ้งในธรรมชาติของตนเองและบรรลุความเป็นพุทธะ

โคลกข้างต้นแสดงให้เห็นว่า คำสอนของเซนเป็นคำสอนที่มีได้ยึดติดอยู่ในพระสูตร ความคิด เหตุผล ภาษา หรือสามัญสำนึกทั่ว ๆ ไป แต่เน้นหนักในการพยายามชี้ตรงลงไปยังธรรมชาติอันแท้จริงที่มีได้ถูกบดบังด้วยกิเลส อวิชชา หรือข้อจำกัดใด ๆ จึงทำให้คำสอนในพุทธศาสนานิกายเซนนี้ค่อนข้างมีความแปลกแตกต่างจากคำสอนทั่ว ๆ ไปอยู่มากเช่น เมื่อมีผู้ถามว่า “อะไรคือหลักธรรมพื้นฐานของพุทธศาสนา” หากเป็นการตอบทั่ว ๆ ไปตามหลักคำสอน ก็คงตอบว่า อริยสัจสี่ มรรคแปด ไตรลักษณ์ ฯลฯ แต่เมื่ออาจารย์เซนตอบ ท่านกลับตอบว่า “โอ ! ต้นไผ่กอนี้ช่างสูงระฟ้า

⁸ ทวีวัฒน์ ปุณฺชกรวิวัฒน์, ประวัติแห่งเซน. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2530), หน้า 130.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

เสียนี้กระไร ส่วนกอไม้ทางโน้นช่างเตี้ยติดดินเสียเหลือเกิน”¹⁰ เป็นต้น ซึ่งจากลักษณะการสอนเช่นนี้เองที่ทำให้คำสอนของนิกายเซนยากต่อการทำความเข้าใจเป็นอย่างยิ่ง

นอกจากนี้ ในเรื่องของหนทางในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความจริงแท้ของเซนนั้น ก็ยังมีความยากและซับซ้อนในการทำความเข้าใจเป็นอย่างมาก โดยในสองนิกายหลักของเซนคือ รินไซเซนกับโซโตเซน ก็ยังมีความเห็นที่แตกต่างกันในเรื่องวิธีการในการบรรลุธรรม นั่นคือ

1. สำนักรินไซเซน สำนักนี้จะอ้างถึงการรู้แจ้งอย่างฉับพลัน (sudden enlightenment) ดังที่พระมหาภิกษุปะได้รับคำสอนจากพระพุทธเจ้า โดยถือว่าการตรัสรู้จะเกิดขึ้นอย่างฉับพลัน โดยมีวิธีการหลักอยู่ที่การใช้ปริศนาธรรม (Koan) ต่าง ๆ ที่มีลักษณะที่ขัดแย้งในตัวเอง และยากจะเข้าใจได้ ในการขมวดปมแห่งความงุนงงสงสัยให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในจิต จนอึดตัว และเปิดออกสู่ความรู้แจ้งโดยฉับพลันในที่สุด

2. สำนักโซโตเซน สำนักนี้จะไม่เน้นหนักในการใช้ปริศนาธรรมเป็นเครื่องมือไปสู่การรู้แจ้งอย่างฉับพลัน แต่จะเน้นการปฏิบัติซาเซน (Zazen) ซึ่งมีลักษณะคล้ายการนั่งสมาธิอย่างหนึ่ง เพื่อค่อย ๆ สร้างพื้นฐานที่มั่นคงให้แก่จิต อันได้จากความสงบในสมาธินั้น และดำเนินการพัฒนาจิตไปอย่างเป็นขั้นเป็นตอนอย่างค่อยเป็นค่อยไป จนบรรลุสู่ความรู้แจ้งในที่สุด (gradual enlightenment)

ปัญหาหลักอันเป็นปัญหาสำคัญที่มักพบเสมอในการศึกษาพุทธปรัชญานิกายเซนก็คือ เรื่องของปริศนาธรรมที่ค่อนข้างเน้นหนักอยู่ในกลุ่มสำนักรินไซเซน เพราะปริศนาธรรมเหล่านั้นมีความลึกลับซับซ้อน ลุ่มลึก ยากต่อการทำความเข้าใจอยู่มาก ด้วยเหตุที่ในแต่ละปริศนาธรรมนั้น มักมีลักษณะการแสดงออกที่ค่อนข้างมีลักษณะเป็นปฏิทัศน์ (paradox) ในทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นทางภาษา เหตุผล หรือสามัญสำนึกทั่ว ๆ ไป จนดูเหมือนว่าเราแทบจะไม่มีทางทำความเข้าใจเกี่ยวกับปริศนาธรรมได้เลย เช่น “อะไรคือเสียงของมือข้างเดียว” “จงแสดงใบหน้าแท้ที่แท้จริงของท่านก่อนท่านเกิด” “จงตามหาวงกลมกลับหัว” เป็นต้น

ปัญหาการหาวิธีทำความเข้าใจรูปแบบการแสดงออกที่ลึกลับซับซ้อน และขัดแย้งในตัวเองของปริศนาธรรมเหล่านั้น ทำได้หรือไม่ และจะเป็นวิธีการเช่นใดนั้น เป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญยิ่งต่อการศึกษาวิจัยแนวความคิดในพุทธปรัชญานิกายเซน เพราะปริศนาธรรมถือว่าเป็นกุญแจสำคัญในการชี้แนะบุคคลสู่การบรรลุความจริงแท้สูงสุด ดังนั้นหากเราสามารถหาหนทางในการทำความเข้าใจ

¹⁰ สุวรรณ สตาอานันท์, มนุษย์ทัศน์ในปรัชญาตะวันออก. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), หน้า 92.

เข้าใจปริศนาธรรมเหล่านั้นได้แม้เพียงเล็กน้อย ก็ย่อมจะเกิดประโยชน์เป็นอย่างมากต่อการศึกษาวิจัยในพุทธปรัชญานิกายเซน

แนวเหตุผล ทฤษฎีสำคัญ และสมมติฐาน

ปริศนาธรรมในพุทธปรัชญานิกายเซนนั้น ค่อนข้างมีปัญหาในการทำความเข้าใจเป็นอย่างมาก ด้วยลักษณะพิเศษในการแสดงออกที่มีความขัดแย้งในตัวเอง ไม่ว่าจะเป็นด้านภาษา เหตุผล หรือสามัญสำนึกโดยทั่วไป จนทำให้ดูเหมือนว่าเราแทบจะไม่มีหนทางเข้าใจปริศนาธรรมเหล่านั้นได้เลย แต่หากได้พิจารณาดูให้ดีแล้วจะพบว่า เหตุผลที่ทำให้เราไม่สามารถเข้าใจปริศนาธรรมเหล่านั้นได้นั้น อาจไม่ได้เป็นเพราะการขัดแย้งในตัวเองของปริศนาธรรม แต่ดูเหมือนเป็นเพราะเราไม่ได้ต้องการใช้ปริศนาธรรมในฐานะของการแสดงออกเพื่อการสื่อสารข้อมูลหรืออธิบายสิ่งต่าง ๆ อย่างทั่ว ๆ ไป แต่ปริศนาธรรมน่าจะใช้ในในฐานะของการแสดงออกเพื่อจุดประกายแห่งความรู้แจ้งอย่างฉับพลันต่อจิตโดยตรง

นั่นคือเราต้องการช่วยพบบุคคลผู้ปฏิบัติ ให้หลุดพ้นจากกรอบต่าง ๆ เช่น กรอบทางภาษากรอบทางเหตุผล ฯลฯ ที่ปิดกั้นความจริงแท้ อันเป็นอิสระจากสรรพสิ่งทั้งปวง ด้วยการให้ปริศนาธรรมที่มีลักษณะที่ขัดแย้งในตัวเองอย่างจงใจ ด้วยลักษณะแนวคิดเช่นนี้ ผู้วิจัยจึงมีสมมติฐานว่าเราสามารถหาหนทางในการทำความเข้าใจปริศนาธรรมในพุทธปรัชญานิกายเซนได้ โดยเปลี่ยนการเข้าใจความหมายในภาษาของปริศนาธรรมโดยตรง มาเป็นการมองนัยที่แฝงอยู่ในปริศนาธรรมเหล่านั้นได้แก่ นัยแห่งจุดประสงค์ของปริศนาธรรม นัยแห่งความจริงแท้ของเซน และนัยแห่งกิริยาท่าทาง แล้วนำนัยเหล่านี้มาใช้ทำความเข้าใจปริศนาธรรม ก็น่าจะทำให้เราเข้าใจปริศนาธรรมได้ง่ายและชัดเจนมากขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาวิเคราะห์การใช้ปริศนาธรรมของอาจารย์เซน และการอธิบายปริศนาธรรมของนักวิชาการทางพุทธศาสนา
2. เสนอวิธีการที่จะช่วยให้คนทั่วไปสามารถเข้าใจปริศนาธรรมได้ง่ายขึ้น

ขอบเขตของการวิจัย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จำกัดขอบเขตเฉพาะการศึกษาวิเคราะห์ปริศนาธรรมในพุทธปรัชญานิิกายเซน ทั้งในจีนและญี่ปุ่น แต่จะเน้นหนักไปที่สำนักรินไซเซนของญี่ปุ่น อันเป็นสำนักที่ให้ความสำคัญต่อปริศนาธรรมเป็นอย่างมาก และรวมไปถึงการศึกษาวิเคราะห์การใช้ปริศนาธรรมของอาจารย์เซน และแนวทางการอธิบายปริศนาธรรมของนักวิชาการทางพุทธศาสนา นอกจากนี้ จากข้อมูลทางวิชาการที่ศึกษามาแล้ว ผู้วิจัยจะได้เสนอวิธีการของตนเองในการทำความเข้าใจปริศนาธรรมด้วย อย่างไรก็ตาม การแสดงวิธีการในการทำความเข้าใจปริศนาธรรมในพุทธปรัชญานิิกายเซนของผู้วิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพียงต้องการเสนอวิธีการเพื่อให้เข้าใจปริศนาธรรมได้ง่ายขึ้นเท่านั้น มิได้ต้องการแสดงว่าเป็นวิธีที่จะช่วยให้เข้าใจปริศนาธรรมอย่างแจ่มแจ้งทุกแง่มุม หรือนำไปสู่การรู้แจ้งในความจริงแท้ได้แต่อย่างใด ขั้นตอนการวิจัยจะแบ่งเนื้อหาออกเป็นบทต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

บทที่ 1 กล่าวถึงความเป็นมาและปัญหาของพุทธปรัชญานิิกายเซนที่ต้องการศึกษา รวมทั้งแนวเหตุผล สมมติฐาน วัตถุประสงค์ และขอบเขตในการศึกษาวิจัย

บทที่ 2 ว่าด้วยปริศนาธรรมและปัญหา บทนี้อธิบายมโนทัศน์ของปริศนาธรรมและมโนทัศน์อื่น ๆ ที่สำคัญ และเกี่ยวข้องกับปริศนาธรรม เพื่อให้เกิดความชัดเจน และช่วยในการทำความเข้าใจปริศนาธรรมมากขึ้น

บทที่ 3 ว่าด้วยการอธิบายปริศนาธรรมของนักวิชาการทางพุทธศาสนา บทนี้อธิบายแนวความคิดในการหาวิธีการอธิบายปริศนาธรรมของอาจารย์เซน และนักวิชาการต่าง ๆ ว่าเป็นเช่นไรบ้าง

บทที่ 4 ว่าด้วยข้อเสนอในการอธิบายปริศนาธรรม บทนี้เป็นการวิเคราะห์ และสังเคราะห์แนวความคิดในการอธิบายปริศนาธรรมต่าง ๆ และเสนอวิธีการเข้าใจปริศนาธรรมเพิ่มเติมโดยผู้วิจัยเอง ซึ่งเป็นแนวทางการอธิบายที่ง่ายและชัดเจนมากขึ้นสำหรับบุคคลทั่วไป

บทที่ 5 เป็นบทสรุป บทนี้เป็นการแสดงขอบเขตของข้อเสนอในการอธิบายปริศนาธรรมที่อาจช่วยให้ “เข้าใจ” ปริศนาธรรมได้มากขึ้น แต่ไม่ได้ทำให้ “เข้าถึง” ปริศนาธรรมได้อย่างแจ่มแจ้ง ซึ่งต้องอาศัยการปฏิบัติประกอบด้วยแต่อย่างใด